

## LLEISIAU O LAWYR Y FFATRI / VOICES FROM THE FACTORY FLOOR

Hufenfa Felin Fach, Ceredigion (1971-79)

Cyfwelai: VSW054 Mrs Evana Lloyd

Dyddiad: 17: 04: 2014

Cyfwelydd: Catrin Stevens ar ran Archif Menywod Cymru

*There is an English summary at the end of the Welsh text*

Cadarnhaodd Evana mai ei henw llawn yw Bethan Evana Lloyd a'i dyddiad geni yw 29ain Ebrill, 1954. Ei henw morwynol oedd Evans.

Mae'n byw yn y tŷ y cafodd ei geni ynddo. Roedd ei thad a'i mam yn byw yma gyda'i mam-gu. Roedd ei thad-cu a'i mam-gu yn byw yn Llundun, yn berchen ar siop 'dairy' ac roedd ganddyn nhw rownd lâth. Daethant yn ôl a phrynu'r fferm, gan symud i mewn yn Hydref 1939. Roedd ei mam tua 13 oed ac wedi cael addysg mewn ysgol i ferched yn Llundun, dod nôl i Geredigion, a ffindiodd hi hi'n anodd i setlo i mewn i Ysgol Sir Aberaeron. Roedd ei thad-cu, oherwydd eu bod wedi methu â gwerthu'r siop yn Llundun, yn dal yn Llundun, a ddaeth e ddim nôl tan 1946. Ffermio fuon nhw wedyn ac roedd ganddynt rownd lâth yn Aberaeron (mae potel ganddynt o hyd ag enw Dolgwartheg arni). Cwrddodd ei mam wedyn â'i thad – bachgen lleol o Gilie Aeron, priodon nhw a daeth ei thad i fyw yn Dolgwartheg hefyd. Cafodd ei chwaer hynaf ei geni yn 1951, ei brawd hynaf yn 1953, hithau yn 1954. Yna yn 1959 cafodd ei thad a'i mam ffarm eu hunain, Pantyrhen Fawr yn Dihewyd. Oherwydd hyn, daeth Wncwl Dai, brawd Nan (ei mam-gu), i lawr o gartre'r teulu Eithin-gleision, a fe wedyn oedd yn ffarmio gyda'i mam-gu (ymddengys bod ei thad-cu wedi marw erbyn hyn).

Aeth i ysgol gynradd Dihewyd, ac yn naturiol ymlaen i Ysgol Sir.Aberaeron. Yn y cyfamser, erbyn 1969, roedd iechyd ei hwncwl Dai wedi dirywio yn ddifrifol, ac felly roedd hi ac Aeronwy (ei chwaer) yn dod nôl i Ddolgwartheg ar gyfer helpu gyda'r gwely a brechwast ac yn y blaen. **'Allan on i gyda'r anifeilied'**. Mae'n cofio dweud hefyd bod brawd arall ganddi - wedi ei eni yn Nihewyd, sef Lyn, a fe sydd gartre ar y ffarm deuluol o hyd.

**3.00**

Gan fod iechyd ei hwnawl Dai wedi torri lawr gofynnodd Nana iddi a wnâi hi aros ymlaen a helpu gyda'r ffarm. 'Odd deuddeg o wartheg 'da fi i odro cyn mynd i'r ysgol y bore a dod gatref nos, a on i wrth fy modd achos person awyr agored odw i a dwi'n hoff iawn o fod allan. Y bwriad odd wedyn odd mynd mlân yn 'r ysgol, a on i am fynd i Goleg y Drindod i neud Cymrâg a Chwaraeon. Ond fe gês i *ultimatum*, gyda mam-gu - os on i'n mynd i'r Coleg odd rhaid gwerthu'r gwartheg. Wel, odd hynna ddim i fod. A Mam yn dod ar y ffôn 'da fi rhyw noson - on i wedi mynd nôl i'r ysgol, i Chwech Un on ni'n galw fe, on i wedi mynd nôl i'r ysgol i neud Lefel A, a Mam ar y ffôn, tua ganol mis Ebrill i weud bod gen i gyfweiliad yn y Labordy yn Ffatri Felin Fach. A wedes i "Wi ddim yn mynd am ddim un *interview*", os wedes i, achos on i isie mynd mlân yn 'r ysgol. Ond wrth gwrs, y bygythiad odd, bydden i'n colli'r gwartheg - a dyna shwt gês i gyfweiliad yn y Ffatri Lâth, gyda'r Rheolwr Mr Phillips (y diweddar Mr Phillips) a Gwyn Evans - fe odd y Dirprwy-Reolwr, a wedyn on i'n dechre yn y Labordy ar y dydd Llun. A dwi'n cofio, on i'n gadel Ysgol Sir Aberaeron, y dwrnod on i'n ddwy ar bymtheg ôd a wi'n cofio mynd lawr rhiw yr ysgol ac erbyn edrych nôl - 'Wela i byth 'ma 'to'. Ond odd hi'n gyfnod bendigedig i fynd i witho 'na, ma'n rhaid i fi weud chm'bod, wi wedi bod yn sobor o lwcus i fod yn y lle reit, amser reit, achos bues i yn y Ffatri am bron i naw mlynedd ... 21ain Ebrill odd hi 1971.

*Shwt och chi'n teimlo ambyti gadel ysgol? Och chi'n swno'n drist ...*

On i'n teimlo 'm bach yn drist achos on i'n hoff o ysgol. Ond y trwbwl odd hefyd chwel, on i'n whare lot o hoci a on i trw'r dydd a bob dydd yn y gampfa yn whare hoci ne ar y câ, ne yn whare hoci dros yr ysgol, dros y sir, a gethon ni - dwy ohonon ni, dreialon wedyn i whare hoci dros dde Cymru. Ond falle 'ma bach o *cushy time* odd hi chwel, a falle bo nhw wedi gweld trw'r peth a bod hi'n bryd i fi gâl bach o waith.

Nawr, allan o'r pedwar ohonon ni, dwi'n cyfadde ar un adeg odd gen i bach o *chip* ar yr ysgwydd bo nhw wedi *stage* manejo bo fi'n gadel yr ysgol er mwyn câl y gore o ddau fyd. Chm'bod, dwi ddim yn drist ambyti fe, wi itha hapus, ond on i jyst yn timlo - gâth Aeronwy gyfle i fynd lan i'r Coleg yn Wrecsam, gâth William 'mrawd brentisieth gyda Greens yn Llambed mewn *agricultural mechanics*, a gâth Lyn, y brawd ienga, fynd i goleg Aberteifi i neud gwaith *bricky*. Wel, on inne wedyn yn mynd o'r ysgol yn syth mewn i swydd, ... ond ch'mbod, er bo chi'n mynd i witho yn y Labordy, on nhw'n gofyn am canlyniade arholiade, ond â i ddim i weud bo nhw'n angenrheidiol, achos odd pawb yn câl 'u trin yr un peth, a och chi'n câl 'ch dysgu trw bob rhan odd yn y Labordy. Nawr y *Chief Analyst* odd Mrs Evans, a hi wedyn odd yn 'n dysgu ni - rhoi chi ochor yn ochor wedyn gyda'r merched hyna odd gyda hi odd wedi bod yn y Labordy ers sawl blwyddyn, a digwydd bod Carol Lewis o Pennant odd honno a odd Ann gyda fi wedyn o Garth-heli. So och chi'n dysgu, fel ma nhw gweud 'ar y job'.

6.55

Pan ddechreuodd yr wythnos gyntaf roedd ar '*Dispatch*' - adran yn derbyn bob lori oedd yn dod i fewn, - er bod llaeth yn dal i ddod mewn mewn tsiyrns, roedden nhw wedi dechrau

casglu *in bulk* hefyd. Felly roedd pob lori oedd yn dod i'r iard, roedd y bechgyn yn gorfod dringo lan ar ben y lori, cymryd sampl o'r llaeth a dod â hwnnw mewn i'r Labordy i gael ei ddadansoddi. **'A och chi'n neud prawf wedyn – rhoi llâth mewn *test tube*, a och chi'n rhoi 1ml o fel *dye* glas ar 'i ben e a odd hwnnw'n mynd mewn wedyn i'r *water tubs*, mewn gwres pwrpasol, so os odd unrhyw – os odd drwg yn y llâth, odd e'n troi o las lawr i wyn. Os odd e'n wyn odd e mwy neu lai bron yn suro. ... Gan gofio bo Felin Fach bryd hynny yn prosesu llâth ar gyfer powdwr a menyn, a wedyn odd y gweddill, fel y *whey*, yn câl mynd i ffwrdd wedyn, .. so odd rhaid bod llâth o ansawdd bendigedig.**

Y Milk Marketing Board – y Bwrdd Marchnata Llaeth, oedd enw'r cwmni bryd hynny. Mae wedi newid dwylo sawl gwaith ers iddi hi adael. A **'wi'n dueddol i alw, yr hewl Fflats yr MMB, ... ma'r bobol hŷn yn gweud chm'bod, am yr hewl sy'n paso hibo.'**

Wrth hyfforddi ar y dechrau byddai pob un yn cael rhyw wythnos yn y gwahanol adrannau: profi'r llaeth oedd yn dod i mewn o'r lorïau, neu pan oedd llaeth yn dod mewn gyda'r tsiyrns, roedd e'n cael ei dipio i mewn i beth oedd yn cael ei alw'n *dump tank*, sef tanc mawr a odd e'n cael ei bwysu, a roedd gyda chi ddwy *funnel*. Bydda'r tsiyrns o un fferm i gyd yn cael eu cadw gyda'i gilydd – faint bynnag oedd ohonyn nhw. Roedd yn rhaid gwneud sampl o ansawdd y llaeth yn y tanc hwnnw wedyn. Fel yr oedd yr amser yn mynd yn ei flaen roedd yn rhaid profi a oedd *antibiotics* yn y llaeth, Os oedd *antibiotics* ynddo doedd hi ddim yn bosibl gwneud caws ag e – odd e ddim yn 'cyrdlo'.

Roedd adrannau gwahanol yn y Labordy. *'Loads'* oedd yr enw am brofi llaeth y ffermwyr- ar un adeg bu ganddynt laeth 1,400 o ffermydd, o dros Ceredigion i gyd. Wedyn roedd gyda chi brofi'r menyn a *moisture* a halen; roedd gofyn cael dwy wedyn yn y powdwr, achos roedd un yn gwneud y profion ar y powdwr a'r llall wedyn nôl a mlân – at y *dryer*, pen arall y ffatri i neud sampl i weld bod y powdwr yn lân. **'Odd 'da chi lot o waith golchi lan, lot o *test tubes* i olchi lan, lot o boteli i olchi lan, popeth yn gorffod mynd i'r ffwrn i gâl 'i steraleisio, hyd yn oed poteli plastig – rodd rheiny'n gorffod câl 'u golchi a'u 'soako' wedyn, ... am ryw hanner awr, ...on ni hyd yn oed yn gorffod neud arbrofion ar *effluent* – beth odd yn câl 'i ddanfôn lawr y drêns. .. So och chi'n hala wthnos ar bob *bench*, ar bob adran.**

## 11.11

Roedd angen felly o leia 8 merch i weithio y dydd a hynny saith diwrnod yr wythnos. Y nhw hefyd oedd yn gwneud y gwaith gweinyddol i gyd hefyd. .Ar gyfer pob prawf roedd ffurflen i gofnodi popeth. Roedd yn rhaid cofnodi hwn ar ben bob deg munud, bob hanner awr ac awr. **'Pan och chi'n neud beth on nhw'n galw'n *producers* wedyn, pan och chi'n neud profion ar llâth pob ffarm, odd 'da chi shŷts mawr fan 'ny wedyn – dwy yn cydwitho da'i gilydd, a och chi fod i ysgrifennu wedyn a danfon y *slips* allan gyda'r canlyniade i'r ffermwyr, - gwneud y gwaith hwn dros gyfnod o fis.**

Byddent yn profi llaeth bob ffarm bob mis. Os oedd unrhyw beth o'i le, efallai byddai'n rhaid cael ail sampl, ond pur, pur anaml oedd hynny. Doedd y ffermwyr ddim yn gwybod pryd roedd eu sampl nhw yn cael ei gwneud. Ar un adeg roedd yno ddwy ddec ac efallai y byddai

pedair lori yn aros i ddad-lwytho yr un pryd. Yn ystod yr haf roedd gofyn bod un person lan ar y dec yn profi'r llaeth rhag ofn ei fod yn sur yn dod yn y tsiyrns. Os oedd y llaeth yn sur roedd yn rhaid rhoi label goch arno a'i anfon yn ôl i'r fferm. Byddai'n rhaid gofyn i yrrwr y lori fynd â'r tsiyrn nôl. **'Fi'n cyfadde, gethon ni ambell i tsiyrn bach nôl fan hyn yn Dolgwartheg! gan gofio bod 'n stand lath ni yn llygad yr haul trw'r dydd.** ' Ond roedd hyn yn 'lwcus' falle achos gellid defnyddio hwn ar gyfer y moch. Roedd pawb bryd hynny yn cadw moch. Roedd hyn yn lletchwith ond pan oedd hi'n dwym ofnadwy – mae tymheredd yn yr awyr yn gallu suro pethau. Un haf bu'n *non stop* yno gyda llaeth sur ofnadwy. **'A och chi jyst yn codi clawr y tsiyrn a och chi'n aroglu fe a och chi'n gwbod ... wrth 'i smell e bod rhywbeth yn bod.'** Wrth ei brofi byddai'n troi o'r glas i'r gwyn o dan y deg munud oedd yn profi'i fod e'n sur.

Mae'n cofio'i ddiwrnod cyntaf yn y gwaith - mae'n cofio mynd lan i'r ffatri, - cafodd ei hebrwng i mewn o adre'r diwrnod hynny – a mynd i'r Labordy. Roedd wedi cwrdd â Mrs Evans, y *Chief Analyst*, ond doedd hi ddim yn nabod dim un o'r merched eraill (na, roedd yn nabod un ond gorffennodd hi'n syth ar ôl i Evana ddechrau yno). **'Sdim lot o hanes bod rhywun wedi bod 'na am flynydde a blynydde ... (noda bod Carol wedi bod yno 20 – 30 mlynedd falle) ond y tueddiad yw, es i 'na wrth gwrs yn syth o'r ysgol, a 'nes i orffen pan on i'n feichiog gyda Hywel.... 'Na beth odd y patrwm, a chm'bod edrych nôl, ... ma Hywel nawr yn 35, yntefe, gath e ei eni yn 79, chês i ddim dewis, nath neb ofyn 'Wyt ti'n dod nôl i witho?' Pan och chi'n câl 'ch teulu, och chi'n gorfod bod gartre. Ma'r oes yn hollol wahanol heddi, on'd yw hi?'**

## 15. 22

*Och chi'n teimlo mai dyna beth odd yn naturiol? Och chi ddim yn cwestiynu fe ar y pryd?*

**'Na, dorres i nghalon a gweud y gwir. Dwi'n gwbod, edrych nôl a odd y gyflog ddim yn ddifrifol o dda, ond och chi'n câl lawer gwell gwerth am 'ch arian pryd hynny, nag ych chi heddi.**

Ar ei diwrnod cynta – 'y peth cynta odd Mrs Evans yn neud wedyn odd mynd â fi lan i'r stores achos odd rhaid i chi gâl *overalls* gwyn, och chi'n câl cap gwyn, odd dim cymint o ffys a ffair ambyti sgidie pwrpasol pryd hynny, ac wrth gwrs odd *dress code* i gâl, odd dim hawl 'da ni i wisgo trowseri, ... pan ych chi'n dringo dros ben tsiyrns a pethe, a neud pethe chi ddim fod, a handlo asid a hwnnw'n sblasho – ma asid yn byta miwn i ddillad yntefe, ond ... on ni wastad yn y cote gwyn a ... odd gofyn bod y llewyse lan achos och chi'n y sinc rownd abowt. Wel, odd dillad yn eitha byr yn yr oes 'ny yntefe, odd dim gwiniio hem wedyn – och chi'n troi hem yr *overalls* lan â staplwr! ... On ni'n moyn iddyn nhw fod yn fyr - mini! Ond ... fe gaethon ni, chware teg, fe gaethon ni ganiatâd i wisgo trowseri, ond odd dim hawl 'da ni i wisgo jîns – trowseri du ... tywyll ... Ond fe ddaethon nhw miwn wedyn bod rhaid i ni wisgo sgidie *steel toe caps* – ond 'na'r sgidie mwya anghyfforddus fuodd dan haul.

O dan yr *overalls* bydden nhw'n gwisgo'u dillad eu hunain. Roedd yr *overalls* yn rhai cotwm trwm. Capie am eu pennau **'Odd dim hawl 'da chi fynd allan i'r dairy mewn ffordd heb**

fod ‘da chi gap am ‘ch pen. ... Odd y dillad odd gyda ni yn addas i orchuddio a arbed beth odd gyda ni.’ Roedd bathodyn yr MMB mewn glas ar y boced. ‘On ni’n gorffod cadw beiro yn boced ar y dde, poced lawr yn hytrach na’r *bib pocket*, achos os och chi’n mestyn mewn i’r tanc i godi llâth, gallen nhw fod yn cwmpo mewn.’ Gallai fynd lawr trwy’r pwmp a byddai hi *off* wedyn a phethau ar stop.

‘Os och chi’n colli sbotyn o asid – fi’n cofio dod gartre ryw dro, on i wedi colli asid, on i wedi cario asid o – on ni’n ddefnyddio fe ar gyfer neud ansawdd *fats* yn llâth, a wrth gwrs och chi’n gorffod gwisgo – odd ‘da ni *visors* i gâl a *goggles plastic*, ond pan och chi’n gorfod cario poteli wedyn, odd Tommy Stores yn llanw poteli o gasgen yn y maes parcio, och chi’n câl ryw *container* arbennig wedyn, a odd e yn sblasho, ... a dwi’n cofio dod gartre ryw dro – odd ‘da fi ddim teits ar ôl i gâl – odd y cwbl wedi briwo. ... ond odd asid yn byta mewn i’ch dillad chi yn rhwydd iawn.’ Roedd yr *overall* yn mynd i’r *laundry* wedyn a doedd dim rhaid iddyn nhw eu golchi. Roedd pawb yn anfon eu dillad i ffwrdd fel hyn – yr *engineers* a phawb. ‘Os och chi’n gwitho o fewn y Ffatri odd pawb yn gwisgo *overalls*.’ Cred mai dwy *overall* roedd pob un yn ei gael, ond os oeddent wedi’u briwo, byddai Mrs Evans yn dweud ‘Well i chi fynd lan i’r Stores i gâl un arall.’ Byddai hi’n arwyddo papur wedyn. Mae’n cyfaddef ei bod hi’n dueddol i dorri coes mop wrth lanhau (nid yn fwriadol), a byddai’n cael stŵr am hynny ac eto roedd yn rhaid arwyddo am un newydd. ‘So odd rhyw fath o system i gâl, hyd yn oed nôl yn y saithdege, o ... gadw cownt o beth oedd yn cael ei ddefnyddio o’r Stores.

## 22.15

‘Yr unig dro och chi’n gwisgo menyg odd pan och chi’n golchi – golchi poteli achos och chi’n defnyddio Dymex – stwff coch, ... a dŵr mor dwym ag och chi’n gallu godde’ – rinso nhw allan a rhoi nhw drwyddo yn y ffwrn i sychu dros nos.’ Doedd dim peiriant golchi – gwaith llaw i gyd. Pan oedd hi’n gwneud profion ar gyfer powdwr, roedd yn rhaid steraleisio popeth yn yr *Autoclave*, sef rhywbeth tebyg i *pressure cooker* – rhaid gofalu ar ei ôl neu gallai chwythu lan.

Os byddai asid yn tasgu ar eich dwylo - ‘dŵr ôr yn syth’. ‘O ran iechyd a diogelwch odd e digon saff’. ‘Dan y tap dŵr ôr a gadel iddo fe redeg ddigon – yn syth.’ O safbwynt y llygaid roedd yn rhaid gwisgo *goggles*.

O safbwynt sŵn – roedd y Labordy drws nesa i’r dec, roedd y Lab yn un hir o’r top i’r gwaelod, yn hytrach nag yn un sgwâr. Pan ddechreuodd hi’n y Ffatri roedd yr hen Lab yno, ystafell fach sgwâr, ond cafodd ei hadnewyddu wedyn ac aeth hi’n un hir. Ac mae’n cofio fod rhyw faint o *teething troubles* pan aethon nhw nôl i mewn i’r Lab newydd a phethe’n lletchwith, ‘a fi’n cofio Mrs Evans yn gweud “Wel beth ych chi’n ddisgwyl pan ma dyn sydd wedi tynnu’r *plans*” chm’bod i neud y Lab .. se’n well se nhw wedi gofyn i’r merched neu iddi hi ‘*Right, how are things going to work? How is it easier for you?*’ O ganlynid roeddent lan a lawr drwy’r dydd – ond ble bynnag roeddech chi’n sefyll yn y Lab roeddech chi’n gallu gweld reit rownd – ond bod angen rhedeg lan a lawr. Yn y Labordy newydd roedd y powdwr lawr y gwaelod, y menyn yn y canol, llaeth yn dod i mewn fan hyn

a'r Llwythi o'r ffermydd ar y top ble oedd y sincs a'r ffwrne achos roedd yn rhaid rhoi hyd yn oed y corcyn ar dop y botel ac ar dop y *test tube*, - berwi'r rheiny am hanner awr i steraleisio nhw. Roedd yn rhaid bod yn lanwedd yno gan eich bod yn defnyddio poteli ddiwrnod ar ôl diwrnod .... Bu'n gwneud profion, wrth i'r amser fynd yn ei flaen am bethau fel *antibiotics*, felly roedd yn rhaid gofalu nad oedd yno *cross contamination*. Mae'n cofio pan ddaeth y *brucellosis* i mewn – ond roedd hwnnw yn mynd i ffwrdd i Worcester – potel fach a label arni yn perthyn i bob ffarm – roeddech yn sticio'r label arno yn ôl y fferm – roedd mwy o waith papur, a rhoi sampl o'r llaeth mewn cwpan bach plastig a rhoi smotyn o'r stwff pinc yma ar ei ben e, ac roedd fan yn dod ddwywaith yr wythnos i gasglu'r samplau hyn ar gyfer *brucellosis*. Ond unrhyw brofion eraill y byddai ffermwr ei eisiau – gallent ei wneud yn y Labordy – hyd yn oed os oedd dŵr yn y llaeth. Nid oes ganddi hanes am ffermwyr Ceredigion yn rhoi dŵr ar laeth. Roedd hyn yn digwydd mwy gyda'r *bulk*, yn enwedig pan oedd y ffermwyr yn mynd i mewn i *bulk* tanc achos roedden nhw'n rhoi'r llaeth yn pwmpo drwyddo mewn i'r tanc achos on nhw'n rhoi e i olchi wedyn a **'Wpsi, wi wedi anghofio tynnu'r beipen mas! Ond chware teg, naw gwaith mas o ddeg, och chi'n câl y ffarmwr yn ffono i weud "Wi wedi câl damwen, wi wedi anghofio tynnu'r beipen ddŵr off.'** Byddent yn anfon fan allan wedyn i gasglu sampl o'r fferm. Ar ddiwedd y dydd cred eu bod (y ffermwyr) yn fwy gonest achos roeddent yn cael llai o gosb. Byddai'n bosibl dweud yn y ffatri yn gywir pa laeth oedd wedi dod o ba fferm ac os oedd dŵr dychrynlyd yn unrhyw laeth byddai *spot check* drannoeth. Roedd yn talu iddynt fod yn onest yn y pen draw achos ar ansawdd y llaeth roeddent yn cael eu talu.

## 27.00

Doedd y gyrrwyr ddim yn gwybod pryd fyddai llaeth fferm arbennig yn cael ei brofi chwaith – byddai rota a châi'r *bulk* ei samplo bob wythnos, ond fyddai neb byth yn gwybod, - disgrifio'r broses. Cred bod y gyrrwyr yn sticio at eu *route* nhw am ache ond fydden nhw ddim yn gwybod tan y bore o ba ffermydd y byddai angen sample. Ond os byddai ail-sampl oherwydd bod rhywbeth yn bod, eto ni fyddai'r gyrrwr yn gwybod nes y byddai yn clywed heno ei fod i samplo bore fory.

Nid oedd hi'n gwisgo *wellingtons* wrth ei gwaith achos doedd hi ddim allan yng nghanol dŵr, ond cafwyd y *steel toe caps* oherwydd gallai tsiyrn rollo ar eich troed, yn enwedig pan oedd hi'n *'flat out'* a lot o laeth yn dod i mewn.

Welodd hi ddim chwarae triciau ar ferch newydd yn dechrau yn y gwaith, **'Wales i mo 'na o gwbl, ma rhaid i fi weud, achos on ni fel un teulu mowr 'na a gweud y gwir.'** Cred, ar yr adeg yr oedd hi yna, bod un ar ddeg o ferched yn y Labordy – roedd angen cael saith-wyth yno bob dydd. **Mae ganddi frith gof wedyn bod bachgen wedi dod i weithio yn y ffatri – mynd i'r stafell menyn ac yna dechrau dod i mewn i'r Labordy, ond roedd hi wedi gorffen cyn iddo ddechrau o ddifri i hyfforddi fel *analyst*. 'Och chi'n mynd mewn i'r Lab i ddechre, wedyn och chi'n gwitho'ch hunan lan. Es i ffwrdd wedyn, pan on i wedi bod yna ryw ddwy flynedd a hanner, ges i'n anfon i ffwrdd wedyn i ffatri gyda'r MMB yn Maelor lle och chi'n câl 'ch dysgu wedyn y gwahanieth, chm'bod, paso profion i fod yn *analyst*.'** *Lab assistant* oedd hi cyn hynny, ond wedi bod trwy'r adrannau i gyd roedd yn cael

mynd i ffwrdd ar gwrs – ryw wythnos a hanner – a dod nôl ac roeddech o safon i wneud y gwaith. Roedd Mrs Mildred Evans yn dal yna - **‘hi odd â’r gair dwetha achos os odd unrhyw broblem, och chi’n mynd ag e ati hi.’** Roedd hi o gwmpas drwy’r amser. **Merched oedd gweithwyr y Labordy i gyd.** Nid yw’n gwybod pam a doedd yr un ferch yn gweithio allan yn y Ffatri ei hunan – neb yn y powdwr, neb yn y *separator*, lle roedden nhw’n gwahanu’r hufen a’r llaeth. Roedd tipyn o sŵn peiriannau fan hynny.

Pan ddechreuodd hi weithio yn y ffatri roedd y menyng yn cael ei wneud mewn tair fuddai ac mae un ohonyn nhw ar ben hewl y Ffatri Laeth heddiw, ond erbyn iddi orffen roedd e i gyd yn otomatig – *butter maker* – clamp o beiriant *stainless steel* - hufen yn mynd mewn un pen ac yn cael ei boeri mas yn solid pen draw. **‘Na’r unig dro on ni’n gorffod dechre’n gynnwys odd och chi’n câl wthnos ar y menyng – och chi miwn wedyn erbyn cwarter i saith y bore, achos on nhw’n dechre neud y menyng am saith. Och chi’n neud prawf wedyn ar yr hufen, i weld beth odd *butter fat* hwnnw a wedyn on nhw’n gallu adjysto’r peiriant wedyn bod e’n troi’r menyng mas ar yr ansawdd cywir. Dwi’n cofio hefyd gwitho dydd Dolig, dydd Gŵyl San Steffan a Dydd Calan, achos ... odd y ffatri yn mynd saith dwrnod yr wthnos.**

Mae’n cofio hefyd ar ddechrau Rhagfyr byddai’r llaeth yn mynd bant i gyd oherwydd roedd y llaeth yn cael ei botlo (*bottling*) – dyma’r flaenoriaeth er mwyn codi stoc ar gyfer Nadolig. Wedyn roedd y rhod yn troi - noswyl Nadolig, dydd Dolig, dydd *Boxing*, roedd y llaeth yn dod yn ôl i mewn. Mae’n cofio lorïau Willis o Wrecsam yn dod i mewn - tanceri mawr o laeth, un ar ôl y llall. **‘Odd y powdwr yn mynd bron bedair awr ar hugen wedyn, y menyng yn dod mas o’ch clustie chi – on nhw’n gorffod defnyddio’r llâth ‘ma lan. So odd e’n mynd allan o’r sir ar un adeg, dechre gwedwch Rhagfyr, câl bildo stoc i fyny a wedyn *look out ...*’**

### 33.10

Mae’n ansicr o’i horiau arferol (?) hanner awr wedi wyth hyd bump. **‘A och chi’n mynd trw’r dydd, och chi ar ‘ch trâd trw’r dydd. On ni’n câl deg munud i gâl paned yn y bore, mynd draw yn y cantîn, och chi’n câl hanner awr i gino,** (doedden nhw ddim i gyd off gyda’i gilydd – *staggered* – roedd yn dibynnu ar ba swydd oeddech chi) Roedd y rhai ar y powdwr yn gweithio’n fwy annibynnol na gweddill y staff. Os oeddech chi ar Llwythi wedyn lle roeddech chi’n disgwyl lori i mewn roedd yn rhaid cael cinio cynnar neu ddiweddar. Fydech chi ddim yn gofyn i’r dreifwr aros hanner awr tra’ch bod chi’n cael cinio. **‘Odd hi’n syndod – och chi’n câl dwy, falle bron tair cenhedlaeth yn gwitho ‘na. Odd e’r teip ‘na o le, le odd e’n gartrefol a pob un yn nabod ei gilydd. Fi’n credu och chi’n câl swydd os odd un o’ch teulu chi’n gwitho ‘na.’** Hon oedd yr unig ffatri ar y pryd yn yr ardal. Ni fyddai’n gwneud llawer o *overtime* ond os nad oedd Mrs Evans yna byddai un o’r gweithwyr eraill yn gyfrifol am y Lab. A phetai problem gyda rhyw sampl wedyn, roedd yn rhaid mynd i chwilio am *supervisor* neu cael gafael yn un o’r bechgyn a dweud bod rhywbeth o’i le ar y Llwyth. Os byddai’n cael ei ddadlwytho wedyn, byddai’n rhaid defnyddio’r llaeth yn gloi. Roedd seilos yno hefyd yn dal tua 25,000 o litrau / neu galwyni o laeth – petai un llenwad o laeth drwg yn mynd am ben hwn byddai’n troi’r cyfan yn llaeth sur. Roeddech chi’n gallu

gorffen eich gwaith erbyn diwedd y dydd – **‘Odd pob un yn helpu’i gilydd.**’ Yn meddwl ei bod yn dechrau am 8.30 a gorffen ‘marcie pump’. **‘Ond odd rhaid i chi bennu’ch gwaith, odd dim iws i chi adel - och chi ddim yn gallu gadel pethe heb – erbyn fory. Odd rhaid i chi orffen beth bynnag odd ‘da chi a neud yn siwr bod y cwbl wedi’i olchi lan, bod y sines yn lân a bod popeth mewn yn y ffwrn, hyd yn oed golchi’r llorie a buon ni hyd yn oed yn glanhau’r gwydyr o fewn y Lab. Roedd y *water tanks* i wneud y profion fel copor ‘a whare teg, pan odd Mrs Evans yn mynd ar ei gwylie, on ni wastad yn neud yr ymdrech wedyn fod y cwbl yn sgleinio erbyn bydde hi miwn bore dydd Llun.’**

Byddent yn gweithio pump diwrnod yr wythnos mewn cylch – roedden nhw’n eitha hyblyg ynglyn â hyn. **‘Le on i’n lwcus, achos on i gartre fan hyn hefyd, odd anifeillied ‘da ni, so os odd angen mynd â llo i’r mart, on nhw’n gofyn wedyn, - odd un o’r merched yn neud y rhester ar ddydd Gwener am yr wthnos ar ôl ‘ny, so odd hi’n gofyn “Wyt ti’n moyn rhywbeth arbennig off”. “O ie, ma isie mynd â llo i’r mart arna i dydd Mowrth. Alla i gâl dydd Mowrth off plîs?”** Nid oedd hyn yn rota – gallent gael dau ddiwrnod off ganol wythnos, byddech chi’n gweithio ar ddydd Sul – trwyddo wedyn. Newidiodd pethau wedyn a gallen nhw gael penwythnos i ffwrdd – y dydd Sadwrn a’r dydd Sul off gyda’i gilydd. Nid yw’n gallu cofio a fyddai’n cael mwy o arian am weithio ar ddydd Sul. Ond mae’n credu petai’n gweithio ar Wyl y Banc neu Dolig, roedden nhw’n cael *double time*. Cred fod yr oes wedi newid a bod gofynion pobl heddiw ‘yn gryfach na’r gwaith’ ambell waith.

Byddent yn cael tair wythnos o wylie – wythnos ar y tro, neu cymryd diwrnod fan hyn a diwrnod fan draw. **‘On nhw’n hyblyg iawn fel ‘na ma rhaid i fi weud. Alla i byth ag achwyn, odd e’n le grêt i witho, ma rhaid i fi weud.’**

Cred mai tua £9 a rhywbeth yr wythnos oedd ei chyflog cyntaf. Byddent yn cael llai na’r dynion. Caent eu talu bob wythnos ac roedd yn rhaid mynd lan i’r swyddfa, lle roedd merched eraill yn gweithio a chael eich *pay packet*, a byddech yn arwyddo amdano. Roedd ganddi rif yn y ffatri ‘bownd o fod’ ond nid yw’n gallu ei gofio. Byddai’n cloco mewn a cloco mas – carden yn nodi’r oriau ac o hyn y byddai’r cyflog yn gweithio. **‘Ping! ar y cloc’.**

### 39.16

O safbwynt y gwyliau fyddai hi ddim wedi bod yn bosibl i ferched y Labordy fynd ar wyliau gyda’i gilydd. **‘Â i ddim i weud ‘n bod ni yn griw odd yn cymdeithasu gyda’n gilydd allan o’r gwaith, heblaw bod ‘da chi Cino Nadolig a wedyn odd ‘na ystafell chwaraeon i gâl, odd ‘da chi tenis bwrdd a darts.’** Ambell waith byddent yn cael gêmâu yno, **‘hyd yn oed buon ni’n whare tennis ar un adeg!’** Roedd y cwrt lawr ochr isa’r *transport*. Mae’n cofio chwarae twrnament tennis unwaith – gyda’r nos, ond chwarae tenis bwrdd a darts bob amser cinio. **‘Odd gyda chi fechgyn keen i gâl! Odd gofyn bo chi’n dipyn o wharaewr.’** Roedd hyn yn rhan o gymdeithasu. **‘Falle na fyddech chi’n gweld lot o’r bechgyn, ele wythnose hibo fyddech chi ddim yn gweld rhai o’r bechgyn odd yn gwitho yn y – heblaw amser bwyd yntefe – on nhw yn y ffreutur ‘run pryd â ni, ond och chi jyst yn teimlo odd pawb yn nabod pawb. Os nag och chi’n gweld rhywun am sawl wthnos och chi ddim yn teimlo bo chi’n colli dim byd.’**



Doedd dim tîmau – criced na phêl-droed na hoci yno (dim digon o ferched) - a doedd dim llefydd newid yno chwaith. Doedd dim cawod yn nhoiledau'r merched. Ansicr am y dynion. **'Na, odd e'n amser bendigedig. Chi'n teimlo os byddech chi troi'r cloc nôl, gallech chi fyw y bywyd 'na 'to.'**

Nid yw'n gallu cofio a oedd hi'n aelod o Undeb – roedd Undeb yno ond nid yw'n cofio a oedd hi wedi ymaelodi. Mae'n cofio bod rhyw helynt wedi bod yno ond yn ansicr a oedd e yn ei hamser hi yno.

O'i chyflog, roedd y *tax* a Yswiriant Cenedlaethol yn cael ei dynnu allan. Nid oedd cyfraniad at y clwb cymdeithasol.

Agwedd pobl leol at weithio yn y Ffatri? **'Odd e'n le lleol, a odd e'n creu swyddi, a hyd yn oed falle bod gyda chi ddwy genhedlaeth falle neu tair cenhedleth.'** Byddai myfyrwyr yn dod i weithio yno yn ystod gwyliau haf yn enwedig ar ochr y powdwr gan roi cyfle i'r bechgyn – roedd rhai bechgyn yn oedran ymddeol yno- caent gyfle i fynd ar wylie. Ddaeth neb atynt hwy i'r Lab gan fod y gwaith yn arbenigol – ond mae'n cofio am un fyfyrwraig ac aeth hi ymlaen i fod yn feddyg teulu.

Y berthynas rhwng y merched a'r dynion? Roedd tynnu coes **'Eto, odd 'da chi barch iddyn nhw, a on nhw hefyd, achos nabod 'ch teulu chi, on nhw'n 'ch parchu chi hefyd. A i ddim i weud – O! odd drygioni a cwato pethe .. a tynnu côs, ond a i ddim i weud bod 'na unrhyw gasineb ... pryfoco odd lot o fe yntefe – tynnu côs ... On nine ambell waith, chwel, yn pryfoco'r bechgyn wedyn. ... Falle bydden nhw'n dala chi a mynd â'ch esgid chi bo chi'n gorffod cerdded nôl ar draws yr iard ... *one shoe on and one shoe off!* – pallu rhoid esgid nôl. Rhyw dynnu côs, drygioni – dim malais ynddo fe.'**

Cafwyd dwy/dair priodas o fewn y ffatri. **'A i ddim i weud bod e'n *marriage bureau* ond oherwydd roedd 'na gysylltiad teuluol – odd pawb yn nabod 'ch teulu chi a och chi'n nabod teuluodd nhw. A och chi'n teimlo gyda lot o'r hen fechgyn bo nhw yn gofalu ar ôl ni – y to ifanc. On nhw'n teimlo bo fe'n ddyletswydd arnyn nhw – on nhw'n edrych ar ôl chi fel aelod o'u teulu nhw'u hunen, ma rhaid i fi weud. ... Odd lot o'r bechgyn odd yn y powdwr a'r *engineers* ..., on nhw'n ddynion yn hynach yn eu hoedran, odd 'u meibion nhw falle yn gweithio yn y Ffatri hefyd, so on nhw'n dadol iawn ac yn edrych ar 'ch ôl chi ac yn *serious* iawn.'**

#### 46.10

Cymraeg oedd iaith y Ffatri. **'Cymry on ni yn y Lab i gyd.'** Cymraes oedd Mrs Evans hefyd. Roedd hi'n atebol i Mr Gwynfryn Evans ar ôl i Mr Phillips ymddeol fel Rheolwr. Byddai e'n dod i'r Labordy dipyn hefyd ond os oedd problem byddent yn mynd at Mrs Evans. Byddai bachgen yn dod rownd hefyd, ansicr o'i swydd, ond roedd e'n cynrychioli'r ffermwyr a byddai'n gwneud *spot checks* – pan oedden nhw'n gwneud y Llwythi – byddai e'n dwblu lan ar eich sampls chi i weld bod ei *readings* e'r un peth â'ch rhai chi. **'Odd e'n dod o bryd i'w gilydd ac yn naturiol och chi ar bige'r drain'** yn poeni eich bod yn cael eich gwyllo.

Byddai hyn yn digwydd ryw ddwywaith y mis. Byddai jyst yn troi lan – heb unrhyw rybudd.

## **‘Byddech chi’n gweld y car yn troi lan a byddech chi’n gweud “O God! Ma fe ‘ma heddi ‘to! Odd e jyst yn cadw chi ar flan ‘ch trâd”**

Petai rhywbeth o’i le – nid yw’n cofio unrhyw un yn cael y sac. Byddai e a Mrs Evans yn trafod. Roedden nhw’n defnyddio *hydrometer* mewn *cylinder* i fesur y llâth a wedyn roeddech chi’n neud y *fats* a rhoi’r ddau at ei gilydd, a byddai hyn yn rhoi canlyniad i chi, - roedd e jyst yn tsecio. Un tro daeth e i mewn oherwydd roedd dŵr yn llaeth rhywun, ac roedd y ffermwr yn gwadu bod problem. Felly roedd e’n mynd allan i’r fferm i samplu gyda gyrrwr y tancyr - byddai e a nhw wedyn yn gwneud eu profion ar y llaeth i weld a oedd y darlleniadau yr un peth. Roedd popeth ar bapur. Mae’n cofio wedyn fod peiriant i wneud y *butter fat* wedi dod – cyn hynny ei wneud â llaw, a’r asid a’i roi a’i siglo lan yn y *centrifuge* a’i droi am bum munud, a’i roi yn y *water bath*, - nawr roedd peiriant yn gwneud y job yma i gyd. Er ei fod yn gynt – ond oedden nhw’n gallu ei drysto fe? Ond o brofi’r ddwy ffordd roedd yn dangos bod y peiriant yn iawn.

Roedd y menyng yn cael ei wneud yn flociau 56 pwys ac yn cael ei anfon i ffwrdd i gael ei ail-bacio. Deuai oddi ar y peiriant a’i roi mewn bocs gyda leinin pwrpasol, ei selio, a’i roi ar *pallet* a mynd yn syth lan i’r *cold stores* a byddai’r *Artics* yn dod mewn i fynd â’r menyng i ffwrdd mewn *container* oedd yn ei gadw’n oer a’r powdwr yn mynd i ffwrdd hefyd. Mae’n cofio dau gwmni, sef J.D.James, Tregaron a B.J. Thomas Llanarth – eu lorïau nhw oedd yn cario’r llwythi hyn. Mae ganddi gof o’r llaeth yn mynd i ffwrdd ar y trên o’r seidin yn y cefn – lan i Lundain yn bennaf. Ansicr a oedd hynny’n rheolaidd.

### **51.48**

Roedd y gweithwyr yn gallu cael llaeth am weithio yno, ond gan fod ganddyn nhw eu fferm eu hunain doedd hi ddim ei angen. **Cred fod modd cael rhyw ddau beint o laeth y dydd.** Ond roedd y menyng yn becynnau 56 pwys felly doedd hynny ddim yn bosibl. A dim powdwr – ar gyfer anifeiliaid yr oedd hwnnw. Doedd dim byd yno i ddwyn!

Dim cof am falwod yn mynd i mewn i’r tsiyrns ond cafodd hyd i farryn o sebon yn un! Bydden nhw gartref yn rhoi’r llaeth mewn casgen dros nos – roedd *coolers* ganddynt ond dim byd i gadw’r llaeth dros nos. Disgrifia sut y byddent yn rhedeg dŵr oer i lawr y tu allan i’r tsiyrn. Ond pan fyddai’r tsiyrn yn eistedd yn llygad yr haul am dair/bedair awr roedd y llaeth yn cynhesu. Nid yw’n cofio unrhyw beth yn y llaeth ond yn y *dump tank* roedd *sieve* a fyddai wedi dal unrhyw beth o’r fath.

Sôn am yr arfer amser priodas – **‘Hyd yn oed pan briodes i, yn Eglws Dihewyd, doth y merched lan – y briodas gynta dwi’n cofio mynd iddi odd pan nath Ann briodi yn Eglws Talgarreg, a wedyn on ni’n mynd, odd rhyw wech ohonon ni wedyn yn mynd, ... os och chi off dydd Sadwrn, och chi ddim yn colli gwaith o’r Lab, os odd y merched odd off – odd rheiny’n mynd wedyn ... a odd gyda ni fel *ladles* coese hir, ... a och chi’n dal nhw lan wedyn fel *arch*, i’r forwyn pan odd hi’n dod allan, i’r *bride*, pan odd hi’n dod allan o’r eglws chm’bod ne’r capel. ... A wi’n cofio, dath y merched lan, pan briodes i’n Dihewyd, dath y merched lan, a odd llun yn y *Cambrian News* wedyn, ‘na beth odd yr *heading*, ‘*Ladle Arch for Creamery Bride.*’ Byddai’r merched yn gwisgo cotiau gwyn – glân**

a chyfan – ‘Och chi’n câl cot lân bob dydd Mercher, so meddyliwch chi wedyn och chi’n cario y *crates* oedd yn dal poteli, .. ambell waith bydde gyda chi *grease* ... cario bocsys ... odd hi’n dibynnu pwy swydd och chi yndo – och chi’n câl fel ffedoge bach plastig os och chi’n golchi lan; ... achos och chi yn y dŵr gymint, ond rhan amla och chi eitha glân. Och chi jyst yn timlo bod *newly laundered coat* ... fel bod cot lân ‘da chi fel’ny i fynd i gâl llun priodas.’

Dim ond mynd ar gyfer diwedd y gwasanaeth y bydden nhw – nid i’r wledd.

Priododd Evana tra bu’n gweithio yn y Ffatri ond ni fu’n rhaid iddi adael bryd hynny. ‘**Y tro nes i orffen – pan on i’n disgwyl Hywel.** Cafodd weithio tra roedd hi’n disgwyl, a ‘wedyn och chi jyst yn teimlo – on nhw ddim yn gofyn, “ Wyt ti’n dod nôl i witho?” a dwi’n credu – wel ‘na fe, gath Hywel ei eni yn 79 a faint o fame odd yn mynd nôl i witho bryd ‘ny?’ Byddai hi wedi hoffi mynd nôl, ‘Gymerodd hi tua blwyddyn i fi setlo a colli’r gwmnieth on i fwy na dim. ... Odd neb yn mynd i witho yn y Lab ar ôl câl plant.’ Cred efallai fod mamau â phlant gweddol ifanc yn y Swyddfa, - efallai oherwydd eu bod nhw’n gweithio saith diwrnod yr wythnos roedd yn fwy anodd trefnu hynny. Hefyd doedd yr amgylchiadau gartre, gyda fferm, ddim yn rhoi dewis iddi. ‘**Gorffes i fod gatre a hwnnw wi’n credu odd y – gweld isie’r merched fel y gwmnieth. Reit wi’n gwbod bod y gyflog yn bwysig hefyd ond och chi’n câl tipyn mwy gwerth ‘ch arian pryd hynny na byddech chi’n câl heddi.’**

Roedd y Cinio Nadolig yn agored i bawb – gwŷr hefyd – a byddai bys, a on nhw’n neud Parti Nadolig i blant y gweithwyr. Doedd dim triapiau. Dim llawer o weithgareddau cymdeithasol. Roedd y gweithwyr yn trafaelu o gylch rownd; o Langybi, Llanybydder, Aberaeron, Llambed, Llan-non, roedden nhw’n dod o dalgylch eitha eang – gan gofio am hynny, os oedden nhw yng nghlwm wrth bethau yn eu cymunedau eu hunain, doedd dim lot o weithgareddau i ddenu nhw i ddod yn ôl yn y nos. Mae’n cofio mynd i’r Marine,? Llambed ar gyfer y Cinio Nadolig, ac i’r Coleg yno achos roedden nhw’n nifer eitha mawr – ‘**odd dros cant yn gwitho ‘na’.** ‘**Och chi’n teimlo bo fe’n le cymdeithasol yn y gwaith.**’ Bu rhyw *league* tenis bwrdd a pŵl ond dim byd arall.

### 1.00.25

Roedd ganddi hi gar i deithio i’r Ffatri. Ond ar y dechrau câi lifft gan ferch o Aberaeron. Dim ond lan yr hewl oedd e.

Doedd dim nyrs yn y gwaith, na lle cymorth cyntaf. Ond roedd un o’r *supervisors*, Michael Morgan, roedd yn y St John’s ac os oedd problem fe fyddai’n gofalu. Ac roedd un o ferched y Swyddfa, Nell, yn gyn-nyrs, ac roedd ganddyn nhw blastars a phethau yn y Labordy beth bynnag. Nid yw’n cofio unrhyw ddamwain yn y cyfnod roedd hi yna. ‘**Odd e’n le hen-ffasiwn falle, ond yn le oedd wedi cael ei adeiladu’n bwrpasol chm’bod, fel bod pethe ddim yn mynd o’i le.**’ Roedd y grisiau a’r drysau i gyd yn ddiogel – os oedd e’n dweud *fire door* – byddai ar gau bob amser. Lle roedd y *dryers* roedd poethwynt ac roedd yn rhaid cadw pethau ar agor. Os oedd hi’n boeth yn y Labordy – gan ei fod yn wynebu’r haul – roedd yn bosibl tynnu’r bleind lawr. Roedd hi’n ddigon cynnes yn y gaeaf ac roedd *air conditioning*

yna. Roedd hi'n ddigon golau yno – roedd yn rhaid iddynt gael goleuni *fluorescent* – roedd yn rhaid cael *daylight* – bylbiau pwrpasol, gan eu bod yn gwneud y profion ar y llaeth, roedd rhaid gallu gweld y lliw. Mae'n cofio Mrs Evans yn dweud '*We've got to have daylight, It's got to be daylight.*'

Roedden nhw'n cael siarad wrth weithio – ond roedd yn dibynnu ym mha adran. '**Os och chi ar y menynd, byddech chi ar ben 'ch hunan fwya, yn enwedig wedi iddyn nhw roi'r automatic butter maker i mewn.**' Roedd labordy fach newydd o fewn yr ystafell menynd ar gyfer hyn. '**So och chi'n mynd draw fan hyn yn y bore a hyd nes bydde'r merched yn dod i ryddhau chi i gâl break, dim bob tro och chi'n gallu mynd i'r tŷ bach, achos och chi'n gorffod bod 'na yn samplo menynd bob deg munud pryd hynny.**' Roedd rhai yn smocio, ond ddim yn y Labordy, ond yn y cantîn bryd hynny. Dim miwsig na chanu yn y Labordy. '**Odd hi itha tawel**'

Buodd rhywun yn dod mewn i wneud *time and motion* ond y tueddiad oedd rhoi y rhai â mwya o brofiad a oedd yn gallu gwneud y gwaith. '**Odd pawb yn gweld 'u gwaith ryw ffordd. Och chi'n helpu'ch gilydd.**' O fewn y Labordy byddent yn symud o un adran i'r llall bob wythnos – roeddech chi'n dysgu'r gwahanol adrannau cyn cael eich anfon ar y cwrs ond ar ôl dod nôl roeddech yn gallu cymryd cyfrifoldeb. '**Pwy bynnag oedd ar ddyletswydd, gwedwch bo Mrs Evans off wthnos nesa, 'O, wthnos Carol fydd hi i fod in charge**'. Dim mwy o dâl am gymryd cyfrifoldeb. '**Odd pawb yn cydwitho, odd pawb yn rhannu'r faich. Och chi ddim yn cerdded mas nawr a gweld rhywun â hanner awr o waith ar ôl yn y sinc. Byddech chi'n mynd i neud e gyda hi.**'

### 1.05.30

Roedd pawb yn cael ambell ddiwrnod gwael – rhywbeth yn torri neu os oedd 'ffwcs' yn y powdwr, byddai'n rhaid dweud wrth y *supervisor* – roedd popeth yn cael ei labelu. Os digwyddai hynny byddai'r bechgyn yn y *powder room* yn codi sampl – ei wneud i mewn i bast gyda dŵr a'i roi trwy beiriant â *filter* yn ei waelod gyda pad i weld pa mor lân oedd e; - *quality control* oedd e. Yn y Labordy os byddai *acidity* y powdwr yn uchel, neu'r *moisture* yn uchel – roedden nhw'n methu gwerthu hwnna wedyn, ac nid yw'n siwr sut oedden nhw'n cael ei wared e – falle i fagu llo arno.

Pan adawodd hi chafodd hi ddim parti ffarwel nag anrheg gan y cwmni. '**Pan odd merched yn priodi odd y staff yn casglu i brynu anrheg briodas.**' Doedden nhw ddim yn gwneud llawer gyda ffatrioedd eraill y cwmni, ond mae'n cofio iddyn nhw gael cyfle un tro, ac nid yw'n cofio pam, i fynd lan am drip i Thames Ditton yn Surrey lle roedd yr HQ bryd hynny, am y penwythnos ond pam? Bu yn Maelor ar gwrs hefyd.

Doedd hi ddim wedi cadw cysylltiad â merched eraill y gwaith yn rheolaidd ar ôl gadael – byddai'n eu gweld '**a och chi'n teimlo bo chi'n troi'r cloc nôl, a odd dim wedi altro.**'

O safbwynt cymdeithasol roedd yng nghlwm â'r Ffermwyr Ifainc nes iddi briodi yn un ar hugain. Ond roedd yn aelod, ac mae'n dal yn aelod, o Sefydliad y Merched – roedd wedi ymuno yn bedair ar ddeg / bymtheg oed. '**A dwi'n credu chwel, dyna le on i'n gweld**

gwahanieth, wedi gorffen gwaith, dim o'r gwmnieth 'da chi, on i'n ymroi wedyn i fynd ... i'r WI, mynd i Sefydliad y Merched. Dyna on i'n teimlo odd 'n amser i, *'that was my quality time'*, achos och chi gartre fan hyn, wedi colli'r gwmnieth, a dyna'r unig beth odd gyda chi i anelu ato, un nosweth yr wthnos, odd mynd allan. Ar un llaw, er bo fi wedi câl plentyn 'n hunan, teulu 'n hunan, bo fi wedi colli teulu wrth adel y Ffatri a'r gwmnieth ... ar ôl rhyw flwyddyn on i wedi setlo wedyn a on i'n gweld chm'bod, bydden i wedi teimlo'n anodd falle i fynd nôl i'r gwaith.'

*English summary*

**Felinfach Creamery, Ceredigion (1971-79)**

**Interviewee: VSW054 Mrs Evana Lloyd**

**Date: 17: 04: 2014**

**Interviewer: Catrin Stevens on behalf of Women's Archive of Wales**

Evana confirmed that her full name is Bethan Evana Lloyd (nee Evans) and her date of birth is 29th April, 1954.

She lives in the house in which she was born.

Her grandparents had a dairy shop in London with a milk round. They returned to Ceredigion (1938) when her mother was 13. Her grandfather stayed in London until 1946. They farmed and had a milk round in Aberaeron. Her mother married a boy from Cilie Aeron and they had 4 children. Evana was the 3<sup>rd</sup> child.

She attended Dihewyd primary school and then Aberaeron County School. She helped her grandmother on the farm – in charge of the milking cattle. Her intention was to continue with her schooling and go to study at Trinity College, Carmarthen which would have meant selling the cattle. To avoid this from happening, Evana's mother arranged an interview for her at the laboratory in the Felinfach Creamery.

She liked school and was sad to leave - she'd played a lot of hockey and represented the county and had trials for South Wales - but she felt lucky to be in the right place at the right time and ended up working at the factory for nearly nine years.

Evana feels that she missed out on further education. Her 3 siblings all went on to college or training of some sort, whereas she left school to start work.

Without qualifications, Evana was lucky to work with an experienced girl in the lab and learnt on the job.

## 6.55

For her first week, she was put on Dispatch. This was the department that dealt with every lorry that arrived at the factory. Most of the milk arrived in churns but bulk tankers were now being deployed too. A sample was required from every lorry to be taken to the lab for testing.

At the time, the company was called The Milk Marketing Board. Initial training entailed spending a week in every department. Evana describes the process of testing milk from churns and ensuring milk from each farm was kept separate. An interesting point was that if anti-biotics were present in the milk, it couldn't be used for cheese-making as it wouldn't curdle.

At one time they tested milk from 1400 different farms in Ceredigion. There was a lot of "washing up" to do. They had to wash test tubes and bottles and then everything had to be sterilised. Even the plastic bottles had to be washed and soaked for ½ hour. They even tested the effluent thrown away down the drain.

## 11.11

8 girls were required to work 7 days a week. They also did all the administrative work.

Every farm's milk was tested once a month. If there was a problem a second sample might be taken. During the summer, workers were on the lookout for sour milk (which would be labelled and returned to the farm). One particularly hot summer they were awash with cases of sour milk. Evana confesses that the odd churn was returned to her family's farm – their churn stand was exposed to the sun all day. (At least they could give the sour milk to the pigs.)

On her first day Evana was taken to the laboratory. There weren't many girls there with years of experience. It was customary for girls to work until they got married or became pregnant.

**"I finished when I was expecting Hywel... that was the pattern... I wasn't given a choice... nobody asked: "Are you coming back to work?"... When you had a family, you had to be at home. Things are different today aren't they?"**

## 15. 22

Dress code: On her first day Evana was taken to the stores and given white overalls and a white cap. She wasn't allowed to wear trousers (which made clambering over churns and dealing with splashing acid quite challenging). The sleeves of her white coat were always rolled up because she was constantly washing things in a sink. Short skirts were the fashion of the day and the girls would customise their overalls with a stapler to make them "mini". Eventually the girls were given permission to wear trousers and then, regulations meant they had to wear steel toe caps.

**"They were the most uncomfortable shoes under the sun."**

The overalls were made of heavy cotton. Workers weren't permitted to go out into the dairy without a cap. They could carry a biro in their coat hip pocket (right) – not the bib pocket in case it fell into the milk whilst leaning over a tank.

Evana remembers ruining a pair of tights once when a spot of acid splashed onto them. By the time she arrived home there was nothing left of the tights after the acid had eaten them away.

Overalls were sent to the laundry (not taken home to be washed). Everyone in the factory was given 2 overalls. If a new one was required the worker would be sent to the stores with a requisition slip. Evan confesses to breaking a mop handle while cleaning. She was given a row and sent to the stores for a new one which had to be signed for. **"So there was some kind of stock monitoring system even back in the seventies."**

## 22.15

**"You only wore gloves if you were washing – for washing bottles you used Dymex, red stuff, and water as hot as you could stand."**

While testing powder everything was sterilised in the Autoclave – similar to a pressure cooker – which had to be monitored lest it explode.

**"As far as health and safety was concerned things were safe enough."**

Goggles were always worn while working with acid. If any was spilled on a worker's hands they'd run a cold tap over them immediately.

At some stage, the design and layout of the lab changed from a small square room to a larger long open lab. The design wasn't perfect and there were teething troubles.

**"And I remember Mrs Evans saying: *"Well what do expect when you let a man draw up the plans?"* ... they'd have been better off asking the girls: *"Right, how are things going to work? How is it easier for you?"***

In the new lab the powder was down one end, the butter in the middle then the milk and the farm loads at the top near the sinks and the ovens.

While testing for things like antibiotics Evana had to guard against cross contamination. She remembers sending sample bottles to Worcester for brucellosis testing. They could perform all sorts of tests – even testing for water in the milk. Sometimes a farmer “added” water to the milk in a bulk tank by forgetting to remove the water pipe (used for washing the tank). 9 times out of 10, the farmer would call to say he’d accidentally forgotten to remove the water pipe. It paid to be honest to avoid severe punishment. There was no point deliberately adding water because regular samples and spot-checks usually identified the cheats and each farm was paid according to the quality of the milk.

### **27.00**

The lorry drivers had no prior knowledge of which farms’ milk was to be tested.

Evana didn’t experience any leg-pulling or trick-playing. **“...because we were like one big family.”**

She thinks there were approx. 11 lab. girls – 7 or 8 were required daily. She has a vague recollection of a boy coming to work there. He started in the butter room and then started coming into the lab. but she’d left by the time he started training as an analyst. She was sent to Maelor to another MMB factory to pass tests to become an analyst. Only girls worked in the lab and only men worked out in the factory itself.

The butter had been made in 3 churns but the process was then automated. There was a huge stainless steel machine. Cream went in one end and came out solid from the other.

Work started early on the butter – 7am. and (because milk production didn’t stop,) Evana remembers working on Christmas day, Boxing day and New Year’s day.

Evana recalls that at the beginning of December, to build up milk stocks for the Christmas demand, most of their milk would be sent away for bottling. Then, around Christmas Eve, **“look out!”** they’d start receiving more milk than usual – Evana remembers the Willis lorries from Wrexham, huge milk tankers, arriving one after the other.

**“The powder would be going almost twenty four hours (a day) and we had butter coming out of our ears – they had to use up the milk...”**

### **33.10**

Evana thinks she worked from 8.30am to 5pm.

**“You were on the go and on your feet all day. We had 10 minutes for a morning cuppa and ½ hour in the canteen for lunch.”**

Those working on the powder were more independent of the rest of the staff. If you were working on Loads, where you’d be expecting a lorry, you’d sometimes have an early or late lunch not to keep the driver waiting for ½ hour.

It was not unusual to find 2 or 3 generations of the same family employed at the factory.



**“I think you got a job if one of your family worked there.”**

Evana didn't work much overtime. If Mrs Evans was away, one of the other workers would be responsible for the lab, and if there was a problem with a sample it would be passed on to a supervisor or one of the boys so they'd know there was something wrong with one of the loads. Once it was unloaded the milk would have to be used quickly. There were silos which stored 25,000 gallons of milk – if one load of bad milk went into the silo it would turn the whole lot sour.

Everyone helped each other to finish their work by the end of the day. But you couldn't leave before it was done. It was important to ensure everything was washed/sterilised ready for the next day.

They worked a 5 day cycle in sequence. It was quite a flexible system.

**“We had animals here at home, so we might have a calf ready to go to market... and they'd ask *“Do you want a particular day off?”* so I'd ask for Tuesday off.”**

In essence, they worked 5 days in 7. Sometimes they had weekends off. Saturday and Sunday together. She doesn't remember if she was paid more for working on a Sunday but she was paid double time for bank holidays or Christmas.

They were given 3 weeks annual leave, taken a week at a time or day by day.

Evana thinks her first (weekly) pay packet contained £9 or more. The men were paid more.

### **39.16**

It would have been impossible for all the lab girls to go on holiday together. They didn't socialise much after work (apart from Christmas dinner.) but they played a lot of darts and table tennis every lunch break. Evana also remembers a tennis tournament at work.

There were no sports' teams as such but Evana fondly remembers her workmates.

**“It was a wonderful time. You feel that if the clock was turned back, you could live that life all over again.”**

There was a union at work but Evana can't remember if she joined.

During the summer holidays, students would find work at the factory – mainly on the powder. This would enable some of the boys who were of retirement age to have a holiday.

Everyone knew each other. Everyone respected each other. But there were tricks played – nothing malicious – some of the girls would tease the boys who might chase them across the yard and steal one of their shoes.

There was a family atmosphere in the factory. Most people knew somebody else who worked there – or knew their families. Some of the older workers had sons who worked there also. Younger workers felt looked after.

## **46.10**

Welsh was the spoken language of the factory as everybody spoke Welsh.

A boy, representing the farmers, would arrive from time to time doing spot checks. He'd double check the samples and compare results. Nobody knew when he might turn up – it certainly kept the lab workers on their toes. She doesn't remember anyone ever getting sacked but if something was wrong, the boy would consult Mrs Evans. One time he came because tests showed water in the milk but the farmer in question denied there was a problem.

Evana also remembers the arrival of a machine to test butter fats. It was much quicker than the old manual method and wasn't trusted until its results were compared and found to be correct.

Butter was produced in 56lb blocks. It came off the machine, was boxed and put in cold storage until articulated lorries from J.D.James, Tregaron and B.J. Thomas, Llanarth, took it away in refrigerated containers. The powder was taken too. Evana remembers milk being sent to London by train from the siding at the back of the factory, but she's not sure if this was a regular occurrence.

## **51.48**

Workers could get a milk allowance – 2pints a day – but since she lived on a farm, Evana didn't need it. Butter came in 56lb blocks and the powder was for animal feed – so there was no risk of pilfering.

Evana once found a bar of soap in a milk churn. At home, there was a dump tank with a sieve which would trap any foreign bodies.

When one of the girls got married, the other lab girls would provide a guard of honour outside the church, forming an arch of ladles or test tubes.

Evana married while she was still at the factory but she didn't leave until her son, Hywel, was born. She would have liked to return to work but felt she wasn't given a choice. She missed the company of the other girls and it took her a year before she got used to that.

Everyone was welcome to go to the Christmas dinner – even husbands – and there'd be a children's party too. There were no outings and not many social events. There were about 100 workers so the workplace was quite a sociable place. Workers came from quite a wide catchment area (Llangybi, Llanybydder, Aberaeron, Llambod and Llan-non) so if they were involved in their own community events they were unlikely to be tempted back to Felinfach for many work social evenings. There was a table tennis and pool league but not much else.

## **1.00.25**

Evana drove to the factory. Before she had a car, she'd have a lift with a girl from Aberaeron.

Michael Morgan, one of the supervisors, was in the St John's Ambulance and he dealt with any first aid requirements. One of the office girls, Nel, was a former nurse and there were plasters in the lab. The heating was adequate and there was air conditioning in the summer. Workers were allowed to talk at work. However, if you worked on the butter, you spent most of your time alone with nobody to talk to. Some workers smoked in the canteen (not in the lab) and there was no music in the lab – it was quite quiet.

There were time and motion studies.

Once a lab worker had passed their course they were given more responsibility (but not more money) When Mrs Evans was away, they took it in turns to be “in charge”

**“Everyone pulled together, we all shared the burden. You wouldn't walk out and leave someone with ½ an hour's worth of work in the sink. You'd go and do it with her.”**

### **1.05.30**

Everyone has off days and when mistakes were made, there was plenty of quality control to ensure sub-standard produce didn't reach the marketplace.

When Evana left, there was no party or leaving gift. When staff got married, there'd be a whip round to buy a wedding present. There wasn't much liaison between other MMB factories although Evana has a vague recollection that some sort of outing to Thames Ditton (MMB HQ) was arranged.

Once she'd left, Evana had no regular contact with girls from work, but whenever she'd bump into one of them: **“You'd feel like you'd turned the clock back and nothing had changed.”**

Evana maintained her membership of the Young Farmers' Club until she married at 21. But she was and still is a member of the WI which she joined aged 14/15.

**“That was my quality time.”**

Being at home and missing the companionship at work, at least she had one night a week to look forward to.